

А.В. Кентій, В.С. Лозицький*

ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ 1941–1944 рр. В УКРАЇНІ

У статті на підставі широкого кола архівних джерел висвітлюється становлення і розвиток партизанського руху 1941–1944 рр. в Україні, аналізується бойова, диверсійна і розвідувальна діяльність народних месників та їх вплив на вигнання нацистів з української землі. Автори звертають увагу на прорахунки і помилки в організації партизанської боротьби, на стосунки партизанів з ОУН і УПА.

Історія людства, яка сягає глибиною в тисячоліття, неодноразово була свідком кривавих збройних конфліктів та воєн, внаслідок яких гинули цивілізації, зникали могутні колись держави, йшли з життя мільйони людей. Не стало винятком і ХХ ст. Страшний слід у пам'яті людства залишила Друга світова війна 1939–1945 рр.

Однією з особливостей останньої став широкий антифашистський рух Опору, який розгорнувся на теренах Європи та Азії, окупованих гітлерівською Німеччиною й її союзниками. Найефективнішою формою його став партизанський рух. За оприлюдненими даними, на території СРСР діяли 1 млн., в Югославії – від 500 до 800 тис., Франції – 500 тис., Польщі – 130 тис., Греції – 122 тис., Албанії – 70 тис., Бельгії – 23 тис. партизанів та бійців руху Опору¹. Їхня діяльність відіграла важливу роль у дезорганізації тилу армій фашистського блоку і в їх остаточному розгромі.

Ареною безкомпромісного протистояння з гітлерівцями стала територія України. Хоч проти нацистів, починаючи з другої половини 1942 р., діяли й формування українських націоналістів різних проводів, але основний тягар антифашистського збройного Опору винесли на своїх плечах радянські партизани, загальна чисельність яких у середині 1970-х рр. обчислювалася в більш як 500 тис. осіб².

Втім, тяга до партизанства, як вважав відомий український історик М.Антонович, була здавна притаманна українцям. У листі від 12 січня 1945 р. до відомого історика-архівіста В.Міяківського він писав: "...Кожний нарід має якийсь свій спеціальний стиль воювання, який йому внутрішньо відповідає і віддзеркалює уявлення народу про війну взагалі..." На думку М.Антоновича, "...для українців такий стиль війни – це і є партизанщина"³.

Радянська історіографія впродовж майже півстоліття залишила досить великий доробок з історії руху Опору 1941–1944 рр. в Україні. Зокрема лише у 1944–1974 рр. вийшли в світ 274 назви мемуарів, збірників документів, видань масової та науково-популярної літератури, а також 189 книжок художніх творів про цей рух. Однак тогочасний стан історичної науки виключав об'єктивне й неупереджене вивчення проблем партизанської боротьби. Увага дослідників переважно зосереджувалася на постійному підкреслюванні керівної ролі компартії в організації останньої, на міфологізації збройної боротьби у ворожому тилу, героїзації її учасників.

У працях радянських істориків наполегливо проводилася думка про те, що партизанський рух мав всенародний характер, що він користувався необмеженою підтримкою місцевого населення. При цьому, звичайно, замовчувався той факт, що в західному регіоні республіки переважна більшість населення підтримувала ОУН-УПА і сприймала партизанів як зайд, котрі прийшли, щоб, за наказом Кремля, знищити український визвольний рух.

Поза увагою радянських істориків залишилася й така актуальна для нашого часу проблема, як стосунки партизанів з ОУН-УПА, їх ставлення до населення

* Кентій Анатолій Вікторович – архівіст Центрального державного архіву громадських об'єднань України; Лозицький Володимир Сергійович – директор Центрального державного архіву громадських об'єднань України, канд. іст. наук.

західних областей України, котре нерідко розглядалося як вороже середовище відносно останніх. Нез'ясованою виявилася у той час і низка інших питань партизанської боротьби. Зокрема радянська історіографія, відчуваючи постійний ідеологічний тиск компартапарату, не спромоглася визначитися з чисельністю її учасників, яка коливається в межах від 180 тис. до 500 тис. осіб⁴. Це ж стосується й втрат, яких зазнали партизани у 1941–1944 рр., що до цього часу залишаються невстановленими остаточно, хоч останнім часом з'являються фантастичні цифри – від 50 тис. до 100 тис. чол.⁵

Викликають сумніви у дослідників і відбиті в офіційних документах партизанського руху України результати бойової діяльності його учасників, які оцінюються у майже 470 тис. вбитих та поранених вояків противника й осіб, котрі з ними співпрацювали. Зазначена цифра, безумовно, виглядає дуже завищеною. Адже за підрахунками істориків колишньої НДР, втрати гітлерівців від дій партизанів на теренах усього колишнього СРСР становили лише 550 тис. осіб⁶.

Після виборення Україною в серпневі дні 1991 р. державної самостійності питання руху Опору 1941–1944 рр. не знайшли, на жаль, належної зацікавленості у науковців. Серед праць цього періоду слід виділити науково-публіцистичну книгу А.С.Чайковського "Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. Мовою документів, очима істориків)" (К., 1994), розділ "Рух Опору в окупованій Україні" ("Політична історія України. XX століття. Україна у Другій світовій війні (1939–1945)" (Т.4. – К., 2004), автором якого є В.І.Кучер. У стислій формі окремі питання руху народних месників відбито також і в інших працях, у матеріалах наукових конференцій, проведених Інститутом історії України НАНУ. Привертає увагу й науково-довідкове видання "Україна партизанська. 1941–1945. Партизанські формування та органи керівництва ними" (К., 2001), підготовлене архівістами ЦДАГОУ.

Однак, на нашу думку, дистанціювання сучасних українських учених від проблем історії руху Опору 1941–1944 рр. не може бути виправданим. Взагалі бойові й диверсійні дії учасників останнього були, є та ще довго будуть органічною і невід'ємною частиною будь-якого широкомасштабного збройного конфлікту в світі. Партизанський рух, основу якого становить патріотично налаштоване громадянство, завжди буде важливим оперативно-стратегічним фактором, гострою зброєю у боротьбі з будь-яким агресором. І це блискуче довів він в Україні у 1941–1944 рр. Та й дії українського збройного підпілля в західних областях держави методами партизанської війни завдали чимало клопоту радянському тоталітарному режиму у 1946–1956 рр.

Дуже важко далася і СРСР тривала збройна боротьба з афганськими моджахедами в 1979–1989 рр. Це ж стосується аналогічних подій в Іраку, Чечні (Росія) та в інших регіонах світу.

Недооцінка значення фактора партизанського руху завжди тягне не виправдані втрати матеріальних і людських ресурсів. Це повною мірою відчули на собі країни – учасниці війни й 1941–1945 рр.

Напад нацистської Німеччини на СРСР застав вище партійно-радянське керівництво у Москві непередбаченим до усвідомлення реалій тогочасного міжнародного становища, а збройні сили країни – в стані масштабної реорганізації та технічного переоснащення новими видами бойової техніки. В умовах відступу Червоної армії на основних стратегічних напрямках у Кремлі після першого тижня жорстоких боїв, нарешті, усвідомили, що агресія Німеччини – це не широко-масштабна провокація, а справжня війна і що на тому етапі ворог виявився сильнішим за СРСР. Тим часом, як свідчив досвід більшовиків, ефективним засобом стримання й виснаження сил агресора мала стати партизанська боротьба в тилу ворожих сил на тимчасово окупованій території. Ще у жовтні 1918 р., виступаючи на II з'їзді КП(б)У, провідний діяч Комуністичної партії Л.Каменев охарактери-

ризував партизанську війну, як війну слабших, розраховану не на перемогу, а на те, "щоб заважати більш сильному противнику"⁷.

Під тиском свого оточення Й.Сталін лише 29 червня 1941 р. погодився на оприлюднення директиви РНК СРСР і ЦК ВКП(б) партійним організаціям прифронтової смуги про перебудову всієї роботи на воєнний лад. У цьому документі одним із найважливіших завдань визначалося створення на окупованій території оперативних загонів та диверсійних груп для боротьби з частинами ворожої армії, для розгортання партизанської війни й створення нестерпних умов для агресора і його пособників. 18 липня зазначену директиву було доповнено постановою

ЦК ВКП(б) про організацію Опору в тилу німецько-фашистських військ. У ній партійні організації зобов'язувалися надавати партизанській боротьбі "найширший розвиток та бойову активність"⁸.

Таким чином, уже в перші тижні війни вищі ешелони влади в Кремлі заклали основи організованого руху опору на тимчасово окупованій території Радянського Союзу, політичне й ідеологічне керівництво яким взяла на себе комуністична партія. Пізніше, внаслідок дій нацистської окупаційної адміністрації, цей рух зімкнувся з постійно зростаючим антифашистським опором місцевого населення і переріс у справжню партизанську війну або ж, за словами К.Клаузевіца, в "народну війну", "з котра руйнує, як повільно жевріючий вогонь, основні підвалини ворожої армії"⁹.

Як показали перші місяці війни, для організації широкомасштабного та ефективного руху народних месників ні партійно-державне керівництво СРСР, ні органи держбезпеки, ні військове командування виявилися фактично не готовими. Попередня робота з підготовки розгортання партизанської боротьби у прикордонних районах Радянського Союзу, яка велася з кінця 1920-х рр. на випадок очікуваної агресії з боку країн капіталістичного світу, була згорнута під час політичних арештів у середині 1930-х рр. Як згадував відомий фахівець мінно-підривної справи, полковник І.Старинов, "були репресовані повністю всі партизани-підпільники-диверсанти"¹⁰. Нагромаджені запаси зброї, набоїв, спорядження були розукомплектовані.

Водночас викривлене уявлення вищого військово-політичного керівництва СРСР про могутність Червоної армії й нібито готовність пролетаріату західних країн будь-що підтримати першу країну рад наповнили новим змістом радянську воєнну доктрину. За словами того ж Старинова, в "1933 році перемогли прихильники теорії війни на чужій території"¹¹. Йшлося вже не про те, щоб не поступитися жодним клаптиком власної землі, а про необхідність у разі воєнного конфлікту бити ворога на його терені. За таких обставин підготовка до партизанських дій в умовах окупації власної території визнавалася не тільки недоцільною, а і шкідливою.

Була, на нашу думку, ще одна поважна причина, яка спонукала партійно-державне керівництво поставитися негативно до підготовки партизанської війни та згорнути всі роботи у цьому напрямку. З огляду на політичні репресії, які розпочалися в СРСР з кінця 1920-х рр. й особливо відчутно проявилися в Україні, у Кремлі були, мабуть, побоювання, що нагромаджені для учасників опору припаси можуть за певних обставин опинитися в руках тих прошарків населення, котрі були опозиційно настроєні до радянської влади.

Отож, слід погодитися з думкою відомого німецького воєначальника, генерал-полковника Л. Рендулича, що радянське керівництво "було далеке від того, щоб використати всі можливості для організації та ведення боротьби у тилу противника". За його словами, для цього "необхідно було б провести всеохоплюючу підготовку перед війною, чого зокрема зроблено не було", хоч саме в СРСР у 1933 р. було розроблено "доктрину ведення партизанської війни"¹².

З огляду на зазначене, розгортання збройної боротьби в тилу ворога доводилося проводити за екстремальних умов, коли німецько-фашистські війська

швидко просувалися в глиб країни, а частини Червоної армії відступали на схід. За таких обставин вся діяльність, пов'язана з організацією партизанського руху, укомплектуванням створюваних формувань кадрами і оснащенням їх зброєю, нерідко мала характер імпровізацій, не доводилися до кінця розпочаті справи, на кожному кроці давався взнаки вузьковідомчий підхід.

Внаслідок невирішення питання про централізацію керівництва партизанською боротьбою на тимчасово окупованій території, організацією озброєних загонів займалися паралельно, фактично незалежно одні від одних, партійні організації (ЦК національних компартій, обкоми, міськкоми і райкоми партії), органи НКВС (наркомати внутрішніх справ союзних республік, їхні обласні, міські та районні відділи), військові ради і політуправління фронтів, політичні й розвідувальні відділи армій. Координація їхніх зусиль та дій на вищому партійно-державному чи військовому рівні була відсутня.

Партизанський рух 1941–1944 рр. на тимчасово окупованих фашистами територіях СРСР пройшов у своєму розвитку, як це в свій час визначила радянська історіографія, три періоди. І з такою періодизацією, на нашу думку, слід погодитись. Адже вона узгоджується з відомою періодизацією Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., органічною та невід'ємною частиною якої був рух Опору. Разом із тим кожний із трьох періодів мав свої особливості, у тому числі й ті, які були притаманні різним регіонам СРСР, зокрема Україні. Звичайно, теоретично можна вести мову і про окрему періодизацію збройної боротьби в останній, якщо розглядати її у відриві від загальносоюзної та Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. у цілому. Але це був би штучний витвір.

Перший період партизанського руху хронологічно охоплює час від початку війни (22 червня 1941 р.) й до кінця листопада 1942 р., тобто до оточення німецько-фашистських військ під Сталінградом. Той період характеризувався відсутністю сталих і узгоджених поглядів різних радянських інстанцій на основну мету та завдання партизанського руху, пошуком найдоцільніших форм керівництва бойовими й диверсійними діями його учасників, створенням із значним запізненням системи спеціальних штабів для централізованого управління силами останніх, організації їх діяльності в інтересах Збройних Сил СРСР. Водночас емпіричним шляхом проходило становлення форм внутрішньої організації та структури партизанських сил, оптимізації їх чисельності, вироблення власної тактики. У зазначений період бойові дії учасників руху опору мали переважно розрізнений характер, спостерігалася відсутність взаємодії між їх окремими загонами, епізодичними були диверсії на комунікаціях гітлерівців.

Суспільно-політичне становище в той період на тимчасово окупованих територіях СРСР позначалося поступовою зміною настроїв переважної більшості населення, яке, внаслідок репресій фашистів, позбавлялося ілюзій щодо можливого співіснування з окупантами і схилялося до форм активного опору їх політиці.

Хоча у розпорядженні дослідників немає достовірних документів, але, за свідченням учасників тих подій, традиційно вважається, що 30 червня 1941 р. після наради в Центральному комітеті КП(б)У було створено оперативну групу на чолі із секретарем ЦК із кадрів М.Співаком для організації підпільно-партизанської боротьби у тилу противника й керівництва нею. Від політбюро Центрального комітету КП(б)У цією ділянкою роботи опікувалися секретарі ЦК М.Бурмистенко та Д.Коротченко. Зазначена вище група координувала свою діяльність із 4-м управлінням Народного комісаріату внутрішніх справ УРСР і військовими радами Південно-Західного й Південного фронтів.

Як згадував колишній начальник Українського штабу партизанського руху (УШПР) Т.Строкач, створення перших його загонів в Україні розпочалося з 5 липня 1941 р.¹³, коли стався стрімкий прорив німецьких танкових та мотори-

зованих частин на київському напрямку. Перші дії партизанів у тилу фашистів мали місце в липні–серпні 1941 р. на території Житомирської й Київської областей, у зоні дислокації Південно-Західного фронту.

За деякими даними, за період із червня по вересень 1941 р. НКВС УРСР підготував та перекинув у тил ворога 122 загони народних месників чисельністю 5,8 тис. бійців¹⁴. На 1 жовтня 1941 р. в областях України, за відомостями ЦК КП(б)У, було сформовано 738 партизанських загонів (26 257 бійців) і 191 диверсійна група (1374 особи)¹⁵. Разом із тим несприятливий перебіг бойових дій на фронті, коли радянські війська терміново залишили західні області, фактично зірвав заходи щодо розгортання у цьому регіоні руху Опору. Хоча в липні – вересні 1941 р. туди було перекинуто через лінію фронту 37 озброєних загонів (понад 550 чол.) та 233 організатори підпілля¹⁶, більша частина з них не зуміла розгорнути своєї діяльності, розпалася або була ліквідована фашистськими контррозвідувальними органами. Серйозною перешкодою на шляху організації радянського партизанського руху у Західній Україні стала ОУН С.Бандери, яка користувалася широкою підтримкою місцевого населення.

На хід партизанської боротьби в УРСР у 1941 р. негативно вплинула швидка окупація переважної більшості її території військами німців й їх союзників, що не дозволило радянській владі провести в життя низку заходів із розгортання руху Опору. Крім того, загравання німецької окупаційної адміністрації в липні – вересні 1941 р. з місцевим населенням – звільнення з полону червоноармійців-українців, дозвіл на відкриття церков, створення національних громадських організацій, видання україномовної преси, перепоховання жертв терору НКВС – помітно обмежувало його участь у створенні партизанських загонів.

Після поразки німецько-фашистських військ під Москвою в грудні 1941 р. і загального наступу Червоної армії взимку 1942 р. намітилась активізація партизанського руху. В Україні особливо вдало діяли об'єднані загони С.Ковпака, І.Копьонкіна, О.Сабурова, О.Федорова, інших командирів. За даними НКВС УРСР, за період з 1 серпня 1941 р. по 1 березня 1942 р. українські партизани знищили 1652 об'єкти військового призначення, у тому числі підірвали 27 ворожих ешелонів. Втрати противника в боях та диверсіях оцінювалися більш як у 12 тис. солдатів і офіцерів, власні – майже в 600 бійців¹⁷.

Незважаючи на певні позитивні тенденції у розвитку партизанського руху, стан збройної боротьби в тилу німецько-фашистських військ ще не відповідав тим завданням, які ставилися вищим партійно-радянським керівництвом. Учасникам руху Опору протистояв вмілий і фахово підготовлений противник, котрий здійснював контрпартизанські акції та вправно маніпулював свідомістю частини населення України, залучаючи її на свій бік.

Перебіг боротьби народних месників в Україні показав, що неузгодженість планів і форм використання партизанських сил, відсутність єдиного керівного й координаційного центру помітно впливали на ефективність бойової діяльності останніх. Одні загони занадто довго затримувалися з виходом у тил ворога, інші – самовільно покидали окуповану територію, не використавши існуючі можливості для ведення збройної боротьби. Через організаційні та кадрові прорахунки частина їх розпалася. Станом на 15 березня 1942 р. з 1376 загонів і груп, які були на обліку в НКВС УРСР, інформація про бойові дії надійшла лише від 141¹⁸. Доля інших через відсутність зв'язку була невідомою. До того ж партизани часто відчували брак засобів радіозв'язку, мінно-підричних пристроїв, автоматичної зброї.

Поразка радянських військ у травневих боях 1942 р. в Криму й під Харковом спонукала Кремль радикально переглянути своє ставлення до партизанського руху та посилити увагу до збройної боротьби у тилу фашистів, маючи на меті зробити її "однією з вирішальних умов перемоги над ворогом"¹⁹. 30 травня 1942

р. Державний комітет оборони (ДКО) ухвалив постанову про створення при Ставці Верховного Головнокомандування Центрального штабу партизанського руху (ЦШПР) і підпорядкованої йому системи спеціальних штабів для об'єднання керівництва останнім²⁰. Згідно з цим документом, при Військовій раді Південно-Західного напрямку було організовано Український штаб партизанського руху, який розпочав свою діяльність із 20 червня 1942 р.

За станом на 26 червня того ж року на обліку в ньому перебували 704 загони (26,8 тис. бійців) та 622 винищувальні групи (1483 особи), але штаб мав радіозв'язок лише з 22 загонами (3310 бійців), котрі діяли у північних районах Лівобережної України²¹. Відомості про стан і діяльність інших формувань були відсутні. За даними ЦШПР, діючими в УРСР рахувалися 238 загонів чисельністю у 12 133 бійців²². Але Москва вважала, що можливості для розширення руху Опору на українських територіях використовувалися незадовільно. 15 липня 1942 р. Центральный штаб партизанського руху зробив зауваження УШПР про те, що нічого не зроблено для розгортання збройної боротьби у тилу фашистів у південній та південно-західній частинах України, особливо в районах правобережжя Дніпра²³.

На нашу думку, згадані закиди у бік УШПР у світлі відомих фактів були несправедливими. На середину літа 1942 р. суспільно-політичне становище в УРСР було надзвичайно складним і малосприятливим для розвитку партизанського руху. Під натиском німців радянські війська залишали українські терени. 22 липня 1942 р. фашисти повністю захопили територію УРСР, встановивши на ній жорстокий окупаційний режим. Невдачі на фронті й відступ Червоної армії з України позначилися на моральному стані населення. Гітлерівці шляхом каральних акцій проти непокірних, а також обіцянками і посулами намагалися залучити на свій бік найменш стійкі елементи, й це їм частково вдалося. З даного приводу відомий командир з'єднання М.Наумов говорив: "Бої у той час точилися під Сталінградом. В партизани ніхто не йшов... Коли за місяць прийде до загону одна людина з оточення – це вже добре". За його словами, нерідко доводилося застосовувати примусову мобілізацію у партизани, загрожувати в разі відмови розстрілом²⁴. До того ж сам УШПР у той період опинився на берегах Волги і через брак радіозасобів не мав можливості керувати збройною боротьбою на українських територіях, постачати партизанів зброєю, боєприпасами, іншим спорядженням.

Тим часом, незважаючи на всі недоліки, рух Опору в Україні не припинявся. Цей факт підтверджується німецькими джерелами. Так, у звіті командування охорони тилу групи армій "Б" за серпень 1942 р. повідомлялося, що в зоні його дислокації відмічено присутність 5 тис. партизанів. Центрами їхньої діяльності були райони Львов – Бахмач – Щорс – Грем'яч – Середина-Буда, де відбулося 59 бойових зіткнень німців із озброєними загонами²⁵. Відзначалася також активність партизанів на північ від лінії Дніпропетровськ – Павлоград – Лисичанськ й особливо на південний схід від Харкова. 1 вересня 1942 р. начальник СС і поліції України наказав "припинити негайно рух одиночних машин усіх систем у рейхскомісаріат України в областях на північ від залізничної лінії Чернівці – Овруч – Білокорівичі – Олевськ – Сарни – Ковель – Любомль"²⁶.

Перший період партизанського руху, у тому числі й в УРСР, був часом найтяжчих іспитів для щойно створених загонів, гірких поразок та прикрих втрат. Учасники Опору, ризикуючи власним життям, виправляли помилки і прорахунки вищого керівництва щодо організації збройної боротьби на окупованій території, набували досвіду ведення партизанської війни, вдосконалювали тактику та форми бойової, диверсійної й розвідувальної діяльності.

Другий період руху Опору, який хронологічно датується кінцем листопада 1942 р. і завершується кінцем 1943 р., був добою його найбільшого розвитку на окупованій території СРСР, позначився збільшенням кількості діючих парти-

занських формувань та зростанням їх чисельності, якісними змінами в бойовій діяльності останніх, у розвитку їхньої тактики, в перетворенні цього виду боротьби у фактор оперативно-стратегічного значення. В даному періоді завершилося створення мережі спеціальних органів для централізованого керівництва партизанським рухом, який набув масових форм. Було здійснено широкі заходи щодо підготовки кадрів для Опору й їх матеріально-технічного забезпечення.

У згаданий час сталися помітні зміни в суспільно-політичному становищі на окупованих українських територіях, зумовлені поразками гітлерівців та їхніх союзників на фронтах світової війни. Ще у жовтні 1942 р. батальйон пропаганди німецьких збройних сил на південній ділянці Східного фронту повідомляв, що наступальні дії більшовиків, особливо тривалі бої під Сталінградом і ширші масштаби діяльності партизанів, розглядаються місцевим населенням України "як слабкість німецького вермахту", а тому "явно відчувається зростаюче негативне ставлення до німців та зневіра до їхніх заходів"²⁷. Із такого перебігу подій неоміинно мала скористатися радянська сторона.

Особливістю цього періоду слід визнати й виникнення на теренах Волині – Полісся Української повстанської армії (УПА), яка стала фактором, котрий помітно впливав на дії радянських партизанів у західних областях України. Повстанці та підпільники, згуртовані в лавах ОУН-УПА, виявилися гідними супротивниками останніх.

Основним змістом партизанської боротьби в Україні у другому періоді стала реалізація розроблених ЦК КП(б)У й УШПР оперативних планів бойових дій на зимовий період 1942–1943 рр., на весняно-літній 1943 р., зокрема плану захоплення та утримання переправ через ріки Десна, Дніпро, Прип'ять і допомоги Червоній армії щодо оволодіння Києвом (вересень – жовтень 1943 р.). Ці плани були схвалені вищим партійно-радянським керівництвом й узгоджені з командуванням відповідних фронтів.

Упродовж грудня 1942 р. – березня 1943 р. відбулося становлення системи управління партизанським рухом в Україні. У підпорядкуванні УШПР перебували представництва при військових радах Воронежського, Південно-Західного та Південного фронтів й обласні штаби руху Опору. Перші здійснювали керівництво партизанською боротьбою в прифронтовій смузі, другі – у глибокому тилу противника. Сам УШПР із квітня 1943 р. перебував в оперативному підпорядкуванні Ставки Верховного Головнокомандування. Політичний контроль за діяльністю останнього і його системи здійснював ЦК КП(б)У.

У процесі виконання плану бойових дій партизанів України на зимовий період з 1 листопада 1942 по 1 квітня 1943 р. чисельність особового складу бойових формувань, які перебували в підпорядкуванні УШПР, збільшилася майже втричі. У лавах 74 формувань та з'єднань налічувалося 15 тис. бійців²⁸, не рахуючи місцевих озброєних загонів та груп. За неповними даними, резерв кадрів партизанського руху обчислювався в 200 тис. чол.²⁹, готових при наявності зброї стати до боротьби з фашистами. Гучний резонанс серед населення окупованих територій мали рейди з'єднань С.Ковпака, Я.Мельника, М.Наумова, О.Сабурова й О.Федорова з Лівобережної України на правий берег Дніпра, у район білорусько-українського Полісся.

Для потреб партизанів було перекинуто літаками за лінію фронту значну кількість зброї, боєприпасів, вибухівки тощо. В доповіді рейхскомісара України у Берлін про становище в регіоні за березень – квітень 1943 р. зазначалося, що завдяки постачанню партизанів із радянського тилу їхня діяльність у північній частині Волинської, Житомирської та Київської областей помітно активізувалася. Водночас Е.Кох був змушений відзначити, що за січень – квітень 1943 р. кількість диверсій на залізницях Ковель – Київ, Брест – Козятин – Київ становила відповідно 110 і 56³⁰. Німецькі експерти констатували, що диверсійними діями "завдані колосальні матеріальні збитки з великою кількістю людських

жертв"³¹. Не обійшли увагою гітлерівці й зростаючий рівень централізованого управління партизанськими силами. Ще в січні – лютому 1943 р., оцінюючи їх можливості у так званому "мокрому трикутнику", між рр. Прип'ять та Дніпро, поліція безпеки і СД Німеччини дійшла висновку, що великі партизанські формування мають єдине керівництво, з яким підтримують постійний зв'язок, і що головним завданням цих останніх є дезорганізація тилу німецьких військ, особливо руйнування шляхів сполучення, зрив постачання військових частин на фронті тощо.

Але найбільш дошкульного удару учасники руху Опору України завдали по фашистах у ході реалізації оперативного плану бойових дій на весняно-літній період 1943 р. При цьому найбільшу увагу було звернуто на диверсії на комунікаціях вермахту. В порівнянні з попереднім часом згаданий план був значно краще забезпечений у кадровому й матеріально-політичному відношенні.

Через труднощі, пов'язані з транспортуванням людей та вантажів на окуповану територію, активні дії партизанів розпочалися із середини червня 1943 р. У глибокий тил ворога вирушили з'єднання С.Ковпака, Я.Мельника, М.Наумова, О.Федорова, інших командирів. Вже в червні командування оперативного тилу групи армій "Південь" відзначило 135 випадків появи у зоні своєї дислокації партизанських загонів і з'єднань, а в серпні 1943 р. вже інформувало, що відбулося понад 940 боїв між ними й німцями³². Особливого резонансу набув рейд у Карпати з'єднання С.Ковпака (червень – вересень 1943 р.). Незважаючи на втрати, партизани помітно дезорганізували діяльність німецької адміністрації на Станіславщині, підштовхнули до антифашистської боротьби підпільні структури ОУН(Б). Рейд ковпаківців до Галичини в черговий раз підтвердив вразливість у цьому регіоні позицій німецької влади від дій добре вишколених та гарно озброєних учасників формувань руху Опору, однак ЦК КП(б)У й УШПР не змогли скерувати туди інші партизанські загоны.

Особливо відчутних збитків зазнали гітлерівці від диверсійних дій українських народних месників. За період з 1 квітня по 1 серпня 1943 р. на території УРСР було підірвано 713 ешелонів, внаслідок чого знищено або пошкоджено 788 паровозів, 8030 платформ, цистерн, вагонів, зруйновано 108 залізничних і 283 шосейні мости, розібрано або підірвано 57,5 км рейок, здійснено 8 нападів на залізничні станції. Під ударами партизанів у той період перебувало 40 напрямків та ділянок залізниць загальною довжиною близько 4 тис. км³³.

Хоч починаючи з весни 1943 р., під впливом подій на фронтах світової війни, де війська держав "вісі" терпіли поразки від збройних сил антигітлерівської коаліції, населення окупованих районів України почало активніше вступати до лав партизанів, однак зростання чисельності формувань останніх, з огляду на брак озброєння, відбувалося ще повільно. А це в свою чергу обмежувало можливості руху Опору щодо розширення масштабів збройної боротьби у тилу фашистів в Україні у весняно-літній період 1943 р. Незважаючи на те, що на 1 серпня того року УШПР мав у своєму підпорядкуванні 116 озброєних загонів і 31 групу (всього – 25 тис. бійців)³⁴, ця чисельність виглядала явно недостатньою для реалізації масштабних та складних бойових завдань у ворожому тилу.

Вже наприкінці травня 1943 р. командир партизанського загону А.Габчак повідомив УШПР, що до нього щоденно приходять 20–30 добровольців, але через брак зброї він не може їх зарахувати до своїх лав³⁵. Незабаром після цього до штабу надійшла радіограма від керівника кам'янець-подільських партизанів С.Олексенка із скаргою на відсутність необхідної кількості озброєння й неможливість з цієї причини приступити до виконання бойових завдань³⁶. Не краще виглядала ситуація і в наступні місяці. А за повідомленням уповноваженого ЦК КП(б)У по Київщині І.Чепурного від 16 серпня 1943 р., до загонів учасників руху Опору області при наявності зброї можна було б прийняти до 5 тис. чол.³⁷ До ЦК КП(б)У та

УШПР постійно надходили також звернення партизанських командирів про гостру нестачу вибухівки й мінно-підричних засобів, що помітно гальмувало диверсійну діяльність.

У контексті зазначеного варто зауважити, що брак зброї помітно впливав на розвиток руху Опору і в Західній Європі. З цього приводу керівник "Воюючої Франції" генерал Ш. де Голль писав: "Фактично контингенти бійців внутрішніх сил перебували у прямій залежності від озброєння, яке їм давалося"³⁸.

Поряд із недостатнім забезпеченням партизанів України озброєнням та боєприпасами однією з причин, яка не дозволила в повному обсязі виконати завдання оперативного плану бойових дій на весняно-літній період 1943 р., були прорахунки ЦК КП(б)У й УШПР щодо об'єктивної оцінки стану бойових сил озброєних формувань республіки, недооцінка здатності гітлерівців захистити свій тил. Перед партизанами часто-густо ставилися завдання, які перевищували їхні реальні можливості, що призводило до невиправданих втрат. Саме з цієї причини було змушене повернутися з Карпат з'єднання С.Ковпака, а формування Я.Мельника не зуміло закріпитися на теренах Вінниччини. Не вдалося пробитися у південні райони України та в Молдавію іншим партизанським загонам і з'єднанням.

У ході виконання оперативного плану на весняно-літній період 1943 р. радянські озброєні формування зустріли несподівано сильний опір з боку ОУН-УПА на теренах Волині – Полісся. Саме ця обставина не дозволила вивести оперативні групи ЦК КП(б)У й УШПР на територію Дрогобицької, Львівської, Станіславської та Чернівецької областей. Крім з'єднання С.Ковпака, на терени Галичини не зуміло пробитися решта партизанських формувань.

Масове звільнення території УРСР від нацистів, яке розпочалося після поразки німецько-фашистських військ у битві під Курськом, висунуло перед учасниками руху Опору України нові відповідальні завдання. Йшлося про те, щоб партизанські загоны і з'єднання надали активну допомогу наступаючим частинам Червоної армії в подоланні так званого "Східного валу" по Дніпру, а також інших водних рубежів. 15 вересня 1943 р. Військова рада Воронежського фронту затвердила розроблений УШПР план захоплення збройними загонами переправ через Десну, Прип'ять, Дніпро й сприяння радянським військам у справі визволення Києва. Для участі в накреслених діях передбачалося залучити 11 формувань чисельністю понад 17 тис. бійців³⁹. 22 вересня того року УШПР проінформував командуючого Центральним фронтом генерала армії К.Рокоссовського про те, що українські партизани отримали вказівки взаємодіяти з його військами.

Як показав час, партизанським формуванням України вдалося впоратися лише з першою частиною згаданого оперативного плану. Починаючи з 19 вересня 1943 р., вони на Чернігівщині та Київщині приступили до організації й утримання переправ для радянських військ на Десні, Прип'яті, Дніпрі, в зоні дислокацій Центрального, Воронежського і Степового фронтів. Всього було організовано 25 переправ, у тому числі 3 – на Десні, 12 – на Дніпрі, 10 – на Прип'яті⁴⁰. Військова рада Воронежського фронту в наказі від 10 жовтня 1943 р. відзначила, що партизанські формування І.Бовкуна, М.Тарануценка, В.Ушакова, Ю.Збанацького, І.Хитриченка та Г.Покровського "поставлене їм бойове завдання щодо захоплення й утримання до підходу частин Червоної армії переправ на ріках Десна, Дніпро і Прип'ять виконали успішно"⁴¹.

Що стосується участі учасників руху Опору у звільненні від фашистів столиці УРСР, то безпосередньо ця акція не вдалася. Партизанські формування, які дислокувалися на Правобережній Україні, не зуміли своєчасно вийти у визначені їм райони, а противнику, із свого боку, вдалося зірвати наступ радянських військ на Київ із Букринського плацдарму. Лише кавалерійське з'єднання М.Наумова зуміло наблизитися з північного заходу до столиці України на 40–50 км, але було відкинуте фашистами.

За цих обставин УШПР поставив перед партизанськими формуваннями завдання розгорнути бойові та диверсійні дії в оперативному тилу німецького військового угруповання, яке утримувало київський плацдарм. 9 жовтня 1943 р. у донесенні коменданта 585-го армійського району (4-а танкова армія) повідомлялося, що партизани, отримуючи постачання з повітря, готуються до ударів по німецьких військах на захід від Києва. В зв'язку з цим командування противника зажадало від своїх частин активними діями знищити останніх у зоні своєї дислокації (частина Житомирської області й Київська)⁴².

Після звільнення Червоною армією столиці України та з огляду на потужний контрнаступ вермахту на київському напрямку, який розпочався 13 листопада 1943 р., партизанські формування брали активну участь в оборонних боях радянських військ, які продовжувалися фактично до кінця грудня того ж року. При цьому варто відзначити захоплення учасниками руху Опору райцентру Ємільчине (з'єднання М.Наумова) й міста, і залізничної станції Овруч (з'єднання О.Сабурова). Військове командування високо оцінило дії партизанських загонів І.Діброва, М.Кришталя та інших командирів, які створили сприятливі умови для оволодіння частинами 5-ї гвардійської танкової армії (2-й Український фронт) містом та залізничною станцією Знам'янка (Кіровоградщина).

Другий період партизанського руху став часом найбільших його досягнень у бойовій, диверсійній і розвідувальній діяльності в тилу німецько-фашистських військ, вершиною військової майстерності. Більша частина командування руху Опору впевнено почувалася у тактиці, вміла планувати й проводити складні бойові та диверсійні операції, організовувати тривалі рейди по тилах противника. Характеризуючи бойові можливості українських партизанів, генерал армії М.Ватутін відзначав "їх здатність самостійно і разом з частинами Червоної армії здійснювати серйозні й великі за масштабами військові операції"⁴³. Високої думки про останніх були зокрема командуючий 13-ю армією 1-го Українського фронту генерал-полковник М.Пухов, багато командирів корпусів та дивізій.

Впродовж 1943 р. партизанські загоны і з'єднання, які підпорядковувались УШПР, здійснили 292 напади на гарнізони, комендатури й кущі поліції, 24 – на штаби військових та тилових підрозділів і частин противника, 19 – на залізничні станції, оволоділи 21 районним центром. Було підірвано 3688 ворожих ешелонів. Від партизанів надійшло до УШПР 1260 донесень, які містили 2011 фактів розвідувального характеру⁴⁴. Зазначені показники були найвищими за всю історію збройної боротьби в Україні.

На завершальному етапі визволення території УРСР від гітлерівських окупантів (січень – серпень 1944 р.), який став третім періодом руху Опору, перед партизанами України стояло завдання й надалі активними діями по дезорганізації тилу німецько-фашистських військ сприяти бойовим операціям Червоної армії. При цьому пріоритетне значення надавалося виходу партизанських загонів і з'єднань на терени Західної Волині та Галичини.

Тим часом оперативна ситуація на Правобережній Україні й у західних областях республіки на початку 1944 р. мала нові особливості в порівнянні з 1942–1943 рр. По-перше, у зв'язку із скороченням довжини лінії фронту і зменшенням глибини оперативного тилу своїх військ противник отримав можливість створити в обороні високі тактичні щільності, зміцнити гарнізони навколо місць дислокації партизанів, посилити охорону комунікацій. По-друге, в західних областях України реальною бойовою силою у той час виступили ОУН-УПА, які користувалися широкою підтримкою місцевого населення та були готові активно протидіяти поверненню в регіон радянської влади.

Однак ЦК КП(б)У й УШПР, аналізуючи перспективи бойової та диверсійної діяльності партизанів у 1944 р., не врахували, на нашу думку, зазначені вище

особливості. Як і в попередні роки, недооцінювалися наявні труднощі й перебільшувалися можливості їх формувань, які мали діяти в складних бойових та політичних умовах. Поза увагою керівництва залишилась і та обставина, що чимала частина особового складу озброєних загонів та з'єднань, воюючи впродовж 1941–1943 рр., відчувала велику фізичну й моральну втому, що позначалося на їхній боєздатності.

На початку 1944 р. найбільш високою була концентрація партизанських сил на території Рівненської, Житомирської та Кам'янець-Подільської областей. Тут, у зоні дислокації 13-ї й 60-ї армій 1-го Українського фронту, перебувало 18 з'єднань у складі 115 загонів чисельністю близько 30 тис. чол.⁴⁵ Це було використано радянським командуванням, котре при проведенні Рівненсько-Луцької наступальної операції 27 січня – 11 лютого 1944 р. відвело в ній помітну роль партизанам, які, за словами командуючого 13-ю армією М.Пухова, виявили себе "грізною силою у боротьбі з окупантами". Загони та з'єднання учасників руху Опору не тільки активно взаємодіяли з наступаючими радянськими військами, а й самостійно вибивали гітлерівців із населених пунктів, утримуючи останні до підходу частин Червоної армії. Результативними були також диверсійні дії партизанів.

Якщо на теренах Волині – Полісся і Поділля партизанські формування в цілому впоралися з поставленими перед ними бойовими завданнями, то їх спроби пробитися у Галичину виявилися невдалими. Крім з'єднань П.Вершигори, М.Наумова, М.Шукаєва, у той регіон фактично не вийшло жодне інше формування. Однак з'єднання П.Вершигори й М.Наумова не довго затрималися в Дрогобицькій та Львівській областях і були змушені з втратами відступити на польську територію, а формування М.Шукаєва перейшло у Словаччину. Головна причина цих невдач крилась в активній протидії ОУН-УПА й відсутності підтримки партизанів із боку місцевого населення. Ще 17 березня 1944 р. заступник начальника УШПР І.Старинов в одній з інформацій до штабу писав, що радянським учасникам руху Опору на території Тернопільської та Львівської областей буде діяти важче, ніж на території Німеччини!⁴⁶

Разом із тим, перейшовши на територію Польщі та відчуваючи підтримку її населення, з'єднання П.Вершигори, М.Наумова, інших партизанських командирів завдали чимало клопоту гітлерівцям. Вже 1 березня 1944 р. відділ "Іноземні армії Сходу" Генерального штабу сухопутної армії Німеччини відзначав, що у північно-західній частині тилу групи армій "Південь" добре озброєні формування партизанів вступили на територію Польського генерал-губернаторства й здійснюють численні диверсійні дії, загрожуючи залізничним лініям Перемишль – Люблін, Львів – Люблін та деяким військовим і промисловим об'єктам⁴⁷. А відомий німецький історик В.Герліц назвав рейд з'єднання М.Наумова "чудовим прикладом ведення оперативної партизанської війни". За його словами, радянські озброєні з'єднання тривалий час завдавали ударів із лісових районів у витоках рік Західний Буг та Стрий по важливих комунікаціях, і німецьким військам не вдалося їх розбити⁴⁸.

На завершальному етапі визволення території України в січні – серпні 1944 р. партизанські загони й з'єднання підірвали 1015 ешелонів противника, зруйнували 464 залізничних і шосейних мости, розгромили 52 штаби та гарнізони, знищили 638 одиниць бронетехніки, 4647 автомашин⁴⁹, завдали ворогові втрат у живій силі. Оцінюючи діяльність українських учасників руху Опору на тому етапі, можна, на нашу думку, послатися на твердження відомого гітлерівського воєначальника, генерал-полковника Г.Гудеріана. "≥Дії партизанів наприкінці війни, – згадував він, – особливо активізувалися й охоплювали всі райони бойових дій. Це примушувало використовувати для боротьби з партизанами цілі з'єднання, які були вкрай необхідні на фронті"⁵⁰.

Партизанський рух у 1941–1944 рр. в УРСР, як свідчать історичні документи, спогади його учасників та праці дослідників, пройшов складний і часом драматичний шлях розвитку, перетворившись на зламі 1942/1943 рр. у важливий фактор розгрому й вигнання з української землі німецько-фашистських окупантів. Якщо в 1941–1942 рр. дії нечисленних загонів партизанів (від 25 до 100 бійців) мали переважно розрізнений характер, то вже з весни 1943 р. проти ворога вели бойову діяльність їх формування чисельністю від 800 до 1,5 тис. бійців і більше, озброєні гарматами, мінометами, автоматичною зброєю. Їхні дії координувалися спеціальними штабами. Системний характер мали диверсії партизанів на комунікаціях гітлерівської армії, які призводили до зриву військових перевезень, тягли за собою втрати ворога у живій силі та техніці.

На тлі відомих здобутків учасників руху Опору, які змушений був визнати й їх противник, варто зазначити, що вище партійно-радянське керівництво у Кремлі недостатньо використало потенціал партизанського руху на окупованій фашистами території СРСР і особливо в Україні. Цього погляду дотримується багато вітчизняних та зарубіжних дослідників. А сучасні російські історики розглядають народну боротьбу 1941–1944 рр. як "війну невикористаних можливостей". Особливо це стосується, на думку колишнього заступника начальника УШПР, полковника І.Старинова, диверсійних дій на комунікаціях гітлерівців.

Найперспективнішою з точки розвитку партизанського руху була окупована фашистами територія України, де вони мали найбільш розгалужену структуру свого тилу серед захоплених територій Радянського Союзу і надзвичайно вразливі комунікації. Під час битв за Кавказ, Сталінград та на Курській дузі (1942–1943 рр.) більшість перевезень вермахту здійснювалася через українську територію. Тут відпочивали і переформовувалися німецькі військові з'єднання, проводився середній і дрібний ремонт бойової техніки. Україна була головним постачальником продовольства й фуражу для потреб противника. Загальновідомий інтерес фашистів до її сировинних та людських ресурсів.

Хоч на українській території, крім північних районів, були відсутні великі лісові масиви як база для укриття партизанських сил, проте можливості для дій їх мобільних загонів (50–100 бійців) і диверсійних груп були цілком сприятливі. До цього слід додати, що на українських теренах після боїв 1941–1942 рр. залишилося багато військових-оточенців, які становили резерв кадрів учасників руху Опору.

Однак, щоб реалізувати зазначений вище потенціал для розгортання партизанської боротьби в УРСР, необхідно було на державному рівні у стислий строк розв'язати низку організаційних, кадрових та матеріально-технічних проблем. На зламі 1942/1943 рр. начальник ЦШПР П.Пономаренко звернув увагу Й.Сталіна на стратегічне значення України для розвитку партизанського руху, підкресливши, що цю обставину розуміють німці. Проте в Кремлі не відчувалося бажання посилити увагу саме до бойової й диверсійної діяльності партизанів республіки. Звичайно, не можна стверджувати, що нічого не робилося. Проте Москва, на нашу думку, не надала озброєній боротьбі в Україні пріоритетного значення у загальносоюзних заходах щодо розвитку партизанського руху на окупованих теренах СРСР. Більше уваги приділялося учасникам руху Опору Білорусії та Російської Федерації.

Ми далекі від того, щоб брати під сумнів, що голова Державного комітету оборони не розумів стратегічного значення України в загальних планах розгортання збройної боротьби на окупованій території Радянського Союзу. Відомо й те, що в 1941–1944 рр. у СРСР відчувалася нестача певних видів зброї, особливо автоматичної, боєприпасів, а також авіатранспорту для перекидання людей і вантажів за лінію фронту. Але головним здається те, що саме з політичної точки зору Й.Сталін був проти того, щоб надати найширший розвиток партизанському руху в Ук-

раїні. Можна припустити, що його турбувала думка про те, щоб за певних обставин численні та добре озброєні формування, де більшу частину бійців становили етнічні українці, не перейшли під вплив національно орієнтованих елементів, на антирадянські позиції або ж їхня зброя не потрапила до останніх, які демонстрували високу політичну активність у західних областях республіки.

Заохочуючи партійно-радянське керівництво України до посилення партизанської боротьби проти фашистів, Москва, не вирішуючи адекватно до поставлених бойових завдань питань кадрового й матеріально-технічного забезпечення учасників руху Опору, постійно вимагала від них самопожертви в ім'я перемоги над фашизмом. А це призводило до того, що недостатньо навчені, не завжди укомплектовані фахово підготовленими командирами і спеціалістами партизанські формування, відчувачи ще й брак зброї та боєприпасів, зазнавали невідправданих втрат. В останньому випадку мова може йти і про інші регіони Радянського Союзу. У тій страшній війні кредо військово-політичного керівництва СРСР було: "перемога не має ціни". Можливо, з військової точки зору це й так, але ті люди, котрі втратили своїх рідних та близьких, схильні думати інакше. Історію, звичайно, не можна переписати, але переосмислювати події минувшини вкрай необхідно і корисно для суспільства. Це стосується й партизанського руху 1941–1944 рр.

¹ Антифашистское движение Сопротивления в странах Европы в годы Второй мировой войны. – М., 1962. – С.215, 499; Вторая мировая война. Кн. третья. Движение сопротивления. – М., 1966. – С.40; *Pokreti otpora v Evropi 1939–1945*. – Beograd, 1968. – С.32, 215, 240; Міжнародна солідарність у боротьбі проти фашизму. 1939–1945. – К., 1970. – С.418; Страны Центральной и Юго-Восточной Европы во Второй мировой войне. Военно-исторический справочник. – М., 1972. – С.153, 166; История Второй мировой войны 1939–1945. – Т.8. – М., 1977. – С.221; Памяти павших. Великая Отечественная война 1941–1945. – М., 1995. – С.121.

² Україна партизанська 1941–1945. Партизанські формування та органи керівництва ними. Науково-довідкове видання. – К., 2001. – С.25.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 269. – Оп. 2. – Спр.106. – Арк.72.

⁴ Там само.

⁵ *Чайковский А.С.* Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. Мовою документів, очима історика). – К., 1994. – С.245; *Голос України*. – 22 вересня 2004 р.

⁶ *Боярский В.И.* Партизаны и армия. История утерянных возможностей. – Минск – Москва, 2001. – С.220.

⁷ Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 17–22 октября 1918 года. Протоколы. – К., 1991. – С.41, 42.

⁸ Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы. – М., 1999. – С.17–22.

⁹ *Клаузевиц.* О войне. – Т.П. – 3-е изд. – М., 1936. – С.196.

¹⁰ *Старинов И.Г.* Мины замедленного действия. Размышления партизана-диверсанта. – Книга вторая. – М., 1999. – С.120.

¹¹ Там же. – С.118.

¹² *Рендулич Л.* Управление войсками... – М., 1974. – С.42.

¹³ *Строкач Т.* Наш позывной – свобода. – К., 1964. – С.15, 16.

¹⁴ *Боярский В.И.* Указ. соч. – С.78.

¹⁵ Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны ≥ – С.62–64.

¹⁶ Там же.

¹⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.22. – Спр.870. – Арк.109–114.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны ≥ – С.133.

²⁰ Там само. – С.114–115.

²¹ *Курас И.Ф., Кентий А.В.* Штаб непокорённых (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны). – К., 1988. – С.48.

²² Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны ≥ – С.119.

²³ *Курас И.Ф., Кентий А.В.* Указ. соч. – С.48, 49

²⁴ ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп.3. – Спр.70. – Арк. 178.

²⁵ Там само. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.218. – Арк.108.

²⁶ Там само. – Ф.1. – Оп.22. – Спр.32. – Арк.76.

²⁷ *Кентий А.В.* Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – К., 1999. – С.3.

- ²⁸ ЦДАГО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.1–6.
²⁹ *Курас И.Ф., Кентий А.В.* Указ. соч. – С.82.
³⁰ ЦДАВО України. – Ф.КМФ-8. – Оп.1. – Спр.294. – Арк.32.
³¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.22. – Спр.54. – Арк. 71.
³² Там само. – Оп.2. – Спр.494. – Арк.18; Спр.496. – Арк.42.
³³ Там само. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.131. – Арк.49, і50.
³⁴ *Курас И.Ф., Кентий А.В.* Указ. соч. – С.103.
³⁵ ЦДАГО України. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.1328. – Арк.220.
³⁶ Там само. – Арк.221.
³⁷ Там само. – Спр.1385. – Арк.97.
³⁸ *Де Голль Шарль.* Военные мемуары. Единство. 1942–1944 годы. – М., 1960. – Т.2. – С.295.
³⁹ *Курас И.Ф., Кентий А.В.* Указ. соч. – С.106, 107.
⁴⁰ Там же. – С.108.
⁴¹ *Уткин Г.М.* Штурм Восточного вала. – М., 1967. – С.82–83.
⁴² ЦДАВО України. – Ф.КМФ-8. – Оп.2. – Спр.516. – Арк. 69–74.
⁴³ Правда Украины. – 23 февраля 1944 р.
⁴⁴ ЦДАГО України. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.131. – Арк. 49–50, 66–68; *Курас И.Ф., Кентий А.В.* Указ. соч. – С.193.
⁴⁵ *Курас И.Ф., Кентий А.В.* Указ. соч. – С.125.
⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.1516. – Арк.215.
⁴⁷ *Чайковський А.С.* Вказ. праця. – С.135–136.
⁴⁸ Война в тылу врага. О некоторых проблемах истории советского партизанского движения в годы Великой Отечественной войны. – Вып. 1. – М., 1974. – С.164.
⁴⁹ *Курас И.Ф., Кентий А.В.* Указ. соч. – С.132.
⁵⁰ *Гудериан Г.* Танки – вперед. – М., 1957. – С.169.

In the article, relying on the wide range of archival sources, the light is shed on the establishment and development of partisan movement of 1941–1944 in Ukraine, partisans' battle, diversionary and reconnoiter activity and its influence on Nazis proscription from Ukrainian land is analyzed. The authors draw attention to the miscalculations and mistakes in the organization of partisan struggle, to relations of partisans with OUN and UPA.